

Beke József szerk., Radnóti-szótár
Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete

Argumentum Könyvkiadó, Budapest, 2009. 696 lap

1. Harmadik írói szótárát tette a magyar tudományosság asztalára BEKE JÓZSEF. Először Katona József Bánk bán-drámájának szókészletét dolgozta fel (Bánk bán-szótár – Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Katona József Társaság, Kecskemét, 1991. 344 lap; ismerteti BÜKY: NéprNytud. 1992: 221–8; LÁNCZ IRÉN: Híd 1992: 318–20; KOZOCSA SÁNDOR GÉZA: MNy. 1995: 378–81), majd Zrínyi minden munkáját (Zrínyi-szótár – Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Argumentum, Bp., 2004. 948 lap; ismerteti BÜKY: MNy. 2005: 357–63; méltatja KERÉNYI FERENC, Az írói szótárak hasznos voltáról. Forrás 2005: 101–3). BEKE JÓZSEF most Radnóti Miklós költői nyelvének szótárba foglalásával a magyar nyelvészetnek és irodalomtörténet-írásnak, illetőleg a bölcsészettudomány más ága-

zatainak, de mondhatni: a magyar műveltség egészének ad nagyra becsülhető értéket, hiszen Radnóti költői életműve és emberi tartása – amint ez FERENCZ GYÖZŐ munkájából is nyilvánvaló (Radnóti Miklós élete és költészete. Osiris Kiadó, Bp., 2005.) – a XX. század első felének magyar nemzeti kincse. A Radnóti Miklós használta magyar nyelv is az (ezért természetesen szerepel a Nszt. szerzői névjegyzékében: 1: 778).

A magyar írói szótárak sorát BENKŐ LÁSZLÓ nyitotta meg (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972), s ezzel egyidejűleg – ti. a Juhász Gyula-szótár ténylegesen 1973-ban látott napvilágot (I. BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979: 95) – kezdődött el a Petőfi-életmű köteteknek kiadása (GÁLDI LÁSZLÓ et al., Petőfi-szótár – Petőfi Sándor életművének szókészlete 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973–1987). Balassi Bálint ránk maradt műveiből is készült szótár (JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, Balassi-szótár. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2000) Megemlítenéd még, hogy Arany egyik elbeszélő művét PÁSZTOR EMIL dolgozta föl (Toldi-szótár – Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Bp., 1986). Míhthogy írói szótáraknak számos fajtájuk van (index, konkordancia, értelmező–minősítő szótár, gyakorisági szótár é. í. t.), ezek közül szépirodalmi vonatkozása miatt tudni való még JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, Csokonai-szókincstár 1. – Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 1993.

A Radnóti-szótár szerkesztője részletes tájékoztatót ad a szótár anyagáról, a címszavakról, a szócikkekről, közli a rövidítések jegyzékét és a fölhasznált szakirodalom adatait. Ez utóbbiból kifejejtődött PÉTER LÁSZLÓnak a 8. lapon említett munkája (Huszadik századi magyar költők textológiai nézetei. JATEPress, Szeged, 1995). BALASSA [JÓZSEF] helyesírásra vonatkozó művének a 10. lapon nincs feltüntetve a kiadás helye és kiadója (Korrektorok és Revizorok Köre, Budapest, 1929), továbbá szintén a 10. lapon nincs szerkesztője, kiadója, évszáma „A mai magyar nyelv rendszere” kötetnek (TOMPA JÓZSEF, Akadémiai Kiadó, 1961). Úgy lehet: „Felhasznált [o: A felhasznált] irodalom” tételei kizárólag Radnóti-tira vonatkoznak. A 8. lapon megadott „RadSz.” rövidítés a 16. lapon „Rad-Sz.”-ként szerepel. Talán föl kellett volna oldani az ÉrtSz. rövidítését, amely ugyan ismeretes a szakmában, azon kívül viszont nemritkán összetévesztik más értelmező szótárakkal. Egyébként a Radnóti-szótár egészének filológiai pontosságát lényegbe vágó kifogások aligha érhetik. A Tájékoztatóban végezetül – nem keveseknek példát mutatva – „köszönetet mond mindazoknak, akik a szótár létrehozása, valamint szerkesztése közben fölmerült gondok megoldásában segítségére voltak” (13–4).

A Radnóti-szótár voltaképpen két részből áll, az egyik az ún. törzsanyag földolgozása. BEKE törzsanyagának a Radnóti által megjelentett kötetek verseit, továbbá az 1946. évi (tehát a költő halála után kiadott) „Tajtékos ég” című kötet műveit tekinti, és ezekből készítette el a szótárát. Minden más versanyag – amely egyébként a „Radnóti Miklós összegyűjtött versei és versfordításai” (Osiris Kiadó, Bp., 1999) kötetben szerepel, ezt használta ugyanis BEKE – szójegyzékként elkülönítve található meg (567–688). Radnóti lírájának kritikai kiadása nem lévén, a szerkesztő eljárása megfelelőnek tekinthető, nem kifogásolható. – A másik rész az elkülönített, függelék szóanyag címszavainak száma, előfordulásai száma, szófajok szerinti eloszlásuk adatai éppúgy közölve vannak, mint maguk a szavak betűrendes jegyzékben (előfordulási számmal és szófajjal együtt).

A szótárban a címsor után az értelmezés áll követve az ÉrtSz.-t. A jelentésárnyalatokra a szótárról nagy figyelemmel van, amint arra is, hogy az esetlegesen már alapjelentésükben

is áttételes jelentésekre is fölhívja a figyelmet // jellel: „// (átv) A füvek vékonyka hangon énekelnek” (fű 1.). A szóértelmezést az idézet(ek) követi(k), a teljesen azonos jelentésváltozatokra legfeljebb két idézet olvasható, majd a szó (hozzáértve esetlegesen a jelentésárnyalatban való előfordulást is) további három fellelhetősége (természetesen akkor, ha van). A címszavak közel 71%-a olyan – mint a szerkesztő közli –, hogy szócikkeikben az egyszer és a kétszer előforduló szavak minden szöveghelyét szerepeltetik. Egyéb előfordulási helyzetek szerencsés megoldása révén BEKE JÓZSEF szótára bőséges példanyagot közöl, ez is egyik erénye munkájának. Hasznos megoldása az is, hogy a névszók esetében a szócikk végén utal a nem idézett jelzőkre, pl. a *fa* főnév jelzőkontingenciái: „*átkotnyögő, keserű, barna, dércsípte, dési* [’Dés városban lévő’], *égi, erős, fagyott szomorú, fátylas, fényesarcú, fiatal, friss, görchúzia, hangtalan, hegyi, hosszú, idegen, ifjú, kiszáradt, korhadt, lusta, megöszült, megrakott, megszállt, nagy, öreg, régi, sápadt, sötét, szuszogó, tükröző, utat szegő, virágban álló*” (*fa*). Ezeket olvasva már betekintés adódik Radnóti stílusalakításába, képlátásába. Ugyanilyen szempontból értékes a szócikkek végén az esetleges összetételekre való „Vö.” utalás, mint: *almafa, csemetefa, cserfa, gyümölcsfa* stb. (A felsorolásból valahogyan kimaradtak: *diófa, eperfa, pálmafa, rózsafa, szilvafa*, ezek mindegyike önálló címszó a szótárban.) Némelykor egyéb utalási vagy más hiányok is mutatkoznak, például a *marhalepény* címszó végén nincs utalás a *szerencselepény*-re, amely egyébként címszóként sincs meg, bár többször előfordul a szöveghelye: „Szerencselepények füstölnek az úton | a ködben, jó teheneiktől” (*füstöl, jó, pihen* stb.). Hasonlóképp: a *világ* főnév szócikkében a jelzők felsorolásában nincs meg a *néma*, holott a *hallgató* megvan, a szöveghely, amely szintén többször előfordul: „A mélyben néma, hallgató világok”. Kifelejtődött a szótárból az *anyácska* is, vö. „Erőszakos, rút kisdéd voltam én, | ikret szülő *anyácska*, – gyilkosod!” (Huszonnyolc év).

Az ún. törzsanyagra vonatkozó statisztikák (15–68) meglehetősen részletesek. Adatolva van a címszavak és az alcímszavak száma és előfordulása, a jelentésváltozatok száma, a szófajok szerinti megoszlás, tovább a címszavak előfordulási sorrendje. A szerkesztő összevetette az 5153 címszót az ÉrtSz.-ral, s megállapítja, hogy 736 szó (14,6%) nincs meg az ÉrtSz.-ban, a Radnóti költői nyelvben számon tartott 8425 jelentésváltozattól pedig 1830 (21,7%) hiányzik. Ezek az adatok, még ha a jelentésváltozatok plauzibilitása föl is merülhet, önmagukban is jelzik az egyéni (parole) nyelvhasználati jelleget (gondolva arra is, hogy az ÉrtSz. voltaképpen az irodalmi nyelv szótára).

2. A magyar szépírói-költői nyelvhasználatnak számos jellemzőjét tartalmazzák írói szótárak. Így a magyar (irodalmi) nyelv kifejezőkészlete bizonyos folytonosságának tanúsítója egy-egy írói(-költői) szótár. Ez a folytonosság a történeti nyelvészet egészének és a stílustörténeti kutatásnak is tanulságos. A Radnóti-szótár segítségével most következő példák líránk szóhasználata köréből jeleznek figyelemreméltó kapcsolatokat, illetőleg e kapcsolatok esetleges hiányát. Az efféle hiány irodalomtörténeti vonatkozású is lehet.

A *tűz* főnév egyik jelentése: ’(szerelmi) szenvedély’, így jelenik meg Zrínyi Miklós nyelvében is: „De ki vagyon oly, kit szerelem nem győzhet? | Nem él, ki szerelem *tűzét* nem esmérhet” (ZrínyiSz. *tűz*). A CsokSzkt.-ből egy példa: „Vétkes vagy, ha szerelmes vagy: De titkolván *Tűzedet* Pizskolod hasonló nagy Bünnel tiszta szívedet” (*tűz*), ám idézhető Csokonaitól: „A’ HATALMAS Szerelemnek | megemészto *tűze* bánt” (Tartózkodó Kérelem, Összes művei, Költemények 5. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. 230). Petőfi nyelvhasználatában is megvan a szenvedély kifejezésére szolgáló *tűz*-képzet: „A juhásznak... Szerelem *tűze* ég

fiatal szívében” (PetőfiSz. *tűz* 6), „e szív, örök *tűzével*, Istenséged szent oltára lesz” (i. h.); s egy XX. századi felhasználás azt is mutatja, más szenvedély, érzelem kifejezésére is szolgálhat a *tűz* főnév: „S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei* szívemnek” (Füst Milán: Egy hellenista arab költő búcsúverse. Füst Milán Összes versei. Magvető Kiadó, Bp., 1969. 91). Radnóti szóhasználatában erre a jelentésre nincs adat, jóllehet hat csoportba oszlik a szó használata (*tűz*²): Először a ’gyors égési folyamat’ jelentést mutatja be a szótár: „gyujts majd nagy *tűzet*, éhes | lángokkal égess meg! égess! | Engedj meghalnom, Édes! (Papírszeletek Engedj 2)”. A második csoportba a ’szabadban égő tűz; tábornút’ jelentés tartozik: „Pattogni s köpni szerettem volna, | mint a *tűz*, kit szikkadt emberek | ülnek körül [...] Köpködtem volna, mint a *tűz*, kinek | csak szalonnák fényes csöppje jut (1931. XII. 8. 8)”. A harmadik, a ’fegyveres tűzharc’ jelentés a következő: „Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a *tűzben*, | s harcoltak, csak azért, mert ellene mitse tehettek (À la recherche... 11)”. A negyedik, ötödik és hatodik jelentéscsoportba átvitt értelmű használatot jelez BEKE JÓZSEF, így például: „Férfiak ülnek az árkok | partjain és a halál | mély *tűzeit* figyelik, | szálldos a vastag avar szaga már (Nyugtalan öszül 17)”; „pusztító láng; az elmúlás folyamata’ *halál tűze*”.

A mai magyar (fesztelen) köznyelv néhány éve használja (feltűnő gyakorisággal) az *úgymond* szót. Tizenegyszer fordul elő a Balassi nyelvhasználatában, s mindannyiszor ’így szól(t)’ jelentésben, példaképp: „Mondd meg, *úgymond*, uradnak, hogy ha szinte érthetetlen is, ugyan nem leszek azért világa-veszett, ugyan léssen azért szép szeretőm”, BalassiSz. *úgymond*. Katona Józsefnek nyelvhasználatából a BánkBSz. két előfordulást tartalmaz, Juhász Gyula egyszer használta a szót (l. JuhászSz.), Petőfi Sándor mindössze kétszer és ugyanebben a jelentésben (l. PetőfiSz.), Zrínyi mindössze egyszer élt vele: „Német és magyar fő sohasem lehet egy fő (*úgymond* [’úgy írta, mondta’] Bonfin.)” (ZrínyiSz.). Az *úgymond* hivatkozási jelentése a kódexek korától a mai napig változóban van, már a kódexek korában megkezdődött mondatszóvá alakulása ’úgyszólván’ jelentéssel (vö. BÜKY LÁSZLÓ, *Az úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből. MNyj. 2000: 79–89). Radnóti Miklós nyelvében ez a szó sem fordul elő, holott némely költeményében viszonylagos archaizmusnak lehetne eleme.

Az *elmerít* szócikke a ZrínyiSz.-ban a következő: „(átv) ~ *vmiben* ’okozza, hogy teljesen átadja magát vminek’ Szerelem istene Delimánt vezet, | Oda, hon nagy tűzben taszítani véli. [...] Cumilla ölében ottan *elmeréti*”. A képzet voltaképpen Petőfinél is megvan: „Ott állott a rózsa mellére akasztva, Mellyet Iluskája sírjáról szakasztta, Valami édesség volt érzésében, Ha János *elmerült* annak nézésében” (PetőfiSz. *elmerül*). S megint a XX. századból és ismét a szerelemre vonatkozóan: „Épp aznap, mikor sírtunk érted: *elmerültem* én is. Végláthatatlan | Gyönyörök szolgája lettem. Sötét tengerek fedik már tiszta ifjúságomat. | Egy hetairáé vagyok s mindörökre, érzem” (Füst Milán: Levél Oidiposz haláláról. Nyugat 1934: I, 297). Juhász Gyula „3. <átv> Teljesen átadja magát egy foglalatosságnak, érzésnek” jelentést használ: „Ő ül könyvével veszteg a sarokban És *elmerül* az áradó sorokban” (JuhászSz. *elmerül, sarok*). Radnóti költői nyelvében egyik ige sincs meg (a törzsanyagban), e képzetnek hiánya csaknem természetes a költő efféle vershelyeit ismerve: „Mióta készülsz, hogy elmondjam neked | szerelmem rejtett csillagrendszerét; | egy képben csak talán, s csupán a lényegét (Tétova óda 1)” (*szerelem*).

A magyar lírában meglévő szóhasználati kapcsolatokra, illetőleg a gondolati képzetek folyamatosságára is bőven van példa. A ZrínyiSz. *vérhullás, vérontás, vérpatak* és *vércataracta, vértó* szavai rendre a fegyveres harccal ténylegesen együtt járó vérontással kapcsola-

tosak: „Gázol rettenetesül Zrini vértóban, | *Vércataractákat* indít meg pogányban” (*vércataracta*). Petőfi nyelvhasználatában jobbra romantikájának félreérthetetlen szóhasználati jelei a *vér* szóval alkotott összetételek: *vérfolyam*, *vér folyó*, *vérpad*, *vérpanoráma*, *vérrózsza*, *vérszem(ű)*, *vérszolga*, *vértenger*, *vérvirág* (PetőfiSz.). Ezek egy vagy két előfordulásúak, így stílusalakító erejük különösen szembeötlő (az információelmélet alapján mondható: nagy a hírértékük). Radnóti költői nyelvében húsz előfordulású a *vér* főnév. Csupán kettőt idézve is látható, hogy megjelenése a költő életének sajnálatos és tragikus eseményeivel függ össze: „az ország megvadult s egy rémes végzeten | vigyorgott *vértől* és mocsoktól részegen (Töredék 14)”, „Sárral kevert *vér* száradt fülelen (Razglednica 4: 7)” (*vér* 2). Érdekes volna tüzetesen megvizsgálni a *vér*-hez kapcsolódó kontingenciákat, itt például a *mocsok* jelenik meg, de jellemzőnek látszik a költő nyelvében a *sár*-ral való kapcsolat is: „’olyan anyag, ami beszennyez vmit’ Tündér vasárnap tűnik el most [...] vállakra kerülnek a [s]lécsek | s íme már, mint a *sár* | a hétfő úgy ragad ránk (Hazafelé 22)”. A *sár* szócikke tizenhét előfordulást jelez, és több vele kontingenciában lévő jelzőt (*erdei*, *lomha*, *meleg*, *rémes*, *sárga*, *vékonyka*). Figyelemreméltó: „immár a rémes *sár* ölében fekszel, | esőtől nedves deszkaszál takar” (*rémes*) – írja Radnóti Elégia Juhász Gyula halálára c. versében, és a már idézett Razglednicák utolsó két sora: „Der spingt noch auf, – hangzott fölöttem, | *sárral* kevert *vér* száradt fülelen”, vö. *sár* 1. Egyébként a *mocsok* is kevés előfordulású, három adatot tüntet föl a szótár, ezek idézhetők mint idevonható, az együtt-előfordulást mutató példák: „’szenny; (átv) gonoszság’ háború van, látod, s utána rom, *mocsok* | marad csak és oly mindegy: átélem? meghalok? (Csodálkozol... 16)”; „’aljasság; gonoszság’ nyakig ülsz te megint a *mocsokban* | és amit írsz, újra | nagy pofonért kiabál (Az undor virágaiból 5)”; „az ország megvadult s egy rémes végzeten | vigyorgott *vértől* és *mocsoktól* részegen (Töredék 14)”.

Juhász Gyula költői nyelvében 429 előfordulással a *bús* (~ *bus*) melléknév gyakori – a Nyugat más költőieiben szintén –, ellenben Radnóti mindössze egyszer írja le: „kedvence már a mák s a bíborhúsu meggy, | a *bús* kamaszt ígöző méz és dió helyett (Mint észrevétlenül 15)”. Ez az adat jól mutatja, hogy az a meglehetősen szecessziós díszítő hajlam, amely a Nyugat első nemzedékére oly jellemző a mindent búsnak látó világnézettel párhuzamosan, már hiányzik Radnótinál, jóllehet minden oka megvolt rá, hogy *bús* jelzőkkel lássa el az érzelmi és tárgyi világ entitásait. A szecesszió kelléktárának egyik tárgya, a *mák* nála is megjelenik (l. az előbbi idézetben), a *mák* főnév második előfordulása már nem a látvánnyal kapcsolatos: „Olyan vagy, mint egy suttagó faág, | ha rámhajolsz, | s rejtelmes ízű vagy, | olyan vagy, mint a *mák* (Hasonlatok 1)”. Van még a Radnóti-szótárban *mákföld*, *mákszínruhás*, *mákvirágszirom* (egy-egy adattal). A *mák* szó és egy összetétele Füst Milánál is megvan, és kétségtelen bizonyos szecessziós jellege: „E kis szőlőhegyen nézem a kék éjszakát | S a szórtlan tőkék ezrét s a mozdulatlan, néma *mákvirágot*” (Ülvén..., Nyugat 1909: 2: 298–9); „Olyanok voltunk mint a *mák* | Hogy méreggel telik...” ([Címtelen vers], Teljes napló, Fekete Sas Kiadó, Bp. 1: 166.) „A *mákot* öntözd? | S fellegeid között | Gondolsz-e reám is?” (i. h. 709–10). A Radnóti-szóhasználat inkább visszfénye a szecessziósoknak ezt mutatja például az *arany* főnév huszonnyolc előfordulása (és még néhány összetétel: *aranyburok*, *aranybúza*, *aranydió*, *aranygolyó* stb.) Nem lelkész föl nyelvhasználatában a *liliom*, amely ugyancsak a szecesszióban használatos, vagy a *viola*, a *rózsza* ugyan előfordul hét adattal, de nem mindegyik virágnév. Fölhasználását inkább a téma kívánja, mint díszítő-szecesszív szándék: „alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály, | kasban a méh, *rózsában* a

rózsabogár (Éjszaka 4)”. A szecesszió kedvelte *lila* melléknév is egyadatú: „szemünk súlyos függönyét leeresztve | vak kezeinkkel játszunk szerelmet, mert | *lila* madarak ülnek a ködben | a lámpák alatt (Az áhitat... 6: 2)”. A *kék* huszonkilenc, a *sárga* tizenhat, a *zöld* tizenhárom, a *narancsszín* egy előfordulása. Körültekintő vizsgálat tárhatná föl, milyen szerepe van ezeknek a színjelöléseknek Radnóti lírájában, hiszen például a „pocsolyából villanó, *narancsszín* kacsacsőr” (*narancsszín*) egészen más indíttatású, mint a Nyugathoz tartozók többnyire szecessziós színhasználata, vö. BÜKY: Nyr. 1979: 38–50.

Már Zrínyi Miklós műveiben is föllelhető a *szív* főnévnek a szerelem fogalmával való együtt-előfordulása (kontingenciája): „Cumilla szép haja megköttözé *szívét* | Ifju Delimának”; hasonlóképpen ebben a toposzban: „Vallyon oly nagyok-é Mongyébél [= Vezív] lángjai, | Mint égő *szívemnek* lángos hatalmai?” (ZrínyiSz. *szív* 4). Füst Milán versében az érzelmek nagysága hasonlóképpen a *tűz* és *szív* kapcsolatából alakul: „Ó én völgyem, hegyem, | S ó én szép, barna feleségem, | S ó lágy légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat, | S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei szívemnek*” (Egy hellenista arab költő búcsúverse), l. BÜKY LÁSZLÓ, Képzőművészet és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 56. Radnóti szóhasználatában (tizennégy *tűz* főnévről tud a szótár) ez a meglehetősen hagyományos kapcsolatrend (szer) sem mutatkozik, illetőleg némi áttétellel: „szemközt katona ült, *szívén* egy szöke lány | világított (Cartes postales Chartres-ból... 3)”. Megtalálható viszont a fenyegetettséggel való összefüggés: „Esti béke, téged köszöntelek, [...] lassú *szívemben* ilyenkor lágyan | szendereg a folyton készülő halál (Alkonyi elégia 17). József Attila ezzel rokon megoldása: „Felnőttem már. Szaporodik fogamban | az idegen anyag, | mint szívemben a halál.” (Levegőt! Összes versei 2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 269). Egy majdani József Attila-szótár segítené a kutatást az illetően összefüggések föltárásában (is). A magyar lírai nyelvben bizonyos változatok élnek a halál fogalmának és a *szív*nek kapcsolatáról: *vmit tesz a halál a szívben, *a szívben hordja a halált feltételezhető mintájú kapcsolatok vannak, illetőleg lehetnek, vö. Füst Milántól: *S mint ki régen hordja már szívében a halált*, l. BÜKY LÁSZLÓ, Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban). Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2002. *hord, halál, szív*. A Radnóti-szótár ötvennégy *halál* előfordulásának vizsgálata megmutathatná, minő rendezettség van vagy nincs (azaz csekély vagy magas az entrópia) ezek használati helyzeteiben, vö. BÜKY LÁSZLÓ, „hallgatag király: rejtélyes elmulás!” – Füst Milán halálábrázolása. In: Lélek, halál túlvilág. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről 2.) Szerk. PÓCS ÉVA. Balassi Kiadó, Bp. 2001. 510–8.

A ’vízforgás’ jelentés mellett Balassi ’pusztulás’-ként is használja az *örvény* főnevet: „Segélj azért engem, kegyelmes Istenem, *Örvény* fenekére ne hagyj alámennem” (BalassiSz. *örvény*). Zrínyi gondolkodásában az *örvény* főnév a bűn fogalmához társul: „Sok bűnünk peniglen, mint levél a fákon, | Mint *örvény* tengeren” (ZrínyiSz. *örvény*). Ezekhez társítható példa a XX. századi Füst Milántól: „Vidám csapat jött láncos botokkal | Egy palotából [...] || Lánykák selyem bugyogóban s felöltözött urak: | Szép foguk között gyöngyözött bor! || Elcsendesedtem aztán: sírás fojtogat | S az *örvény* elragadott engem is! (Karnevál. Nyugat 1913: II, 791–2). Más Radnóti Miklós szóhasználata: „John Love, testvérem! A Tiszán láttalak forogni | a híd alatt ma. | *Örvény* vagy most, hogy megölték | benned a verset s barna szemedem | hogy féreg ül. Növekedj! [...] Megöltek. Most *örvény* vagy testvér. | Guta is légy! mely | pörg és ha ugrik, helyre talál! | Együtt dolgozunk John Love; | *örvény* vagyok

én is és guta! (1932. IV. 24. 1, 13)” (örvény 2). BEKE JÓZSEF ’nagy hatású szellemi erő’-nek értelmezi és ritkának minősíti használatot. Ezt a jelentésleírást a szótárszerkesztő *-gal jelöli, mint minden olyat, amelyet az ÉrtSz.-ban nem találhatni meg, ugyanis az ÉrtSz. jelentéseire alapozza a Radnóti-szótár jelentésleírásait. Ezt a szót Radnóti négyszer használja, Füst Milán lírájában hat, Karinthyében három előfordulása van. Füst Milán bizonyos kapcsolatrendszerben használja, amelyet például az *éjszaka örvényei* szóképe mutat, s ezáltal magas az entrópiája, Karinthy és úgy lehet Radnóti költői nyelvében az előfordulások helyi vonatkozása ad stílushatást, vö. BÜKY LÁSZLÓ i. m. 1989. 155–60).

A költői-írói nyelvhasználat bizonyos változását mutatja, hogy Arany Toldijában a *dolog* főnév legtöbbször ’munkavégzés’ jelentésű (ToldiSz.), korábban Zrínyi Miklós is használja az elvontságra vonatkozó jelentést: „Mivel minden *dolgoknak* lelke a rend, a hadban is... ez a legszükségesebb” (ZrínyiSz. *lélek* 8). A Nyugathoz kapcsolódó Füst Milán így ír: „[...] mégy a vonítás után, | Amely neked való, | Mely nem panasz, de melyben mégis minden *dolgok lelke* szól. Oh voníts nagy világ!” (Füst Milán: *Kutyák*. Nyugat 1934: 2: 61–2). Radnóti Miklós használatában is megvan a kissé elvontabb és általánosabb a ’gondolati tárgy’ jelentésben: „szemedben ott ragyog | egy messzi és örök *dolgokból* font világ (Csak csont... 3: 2)” (*dolog* 3).

Némelykor népnyelvi minősítésű szavakat is alkalmaz Radnóti, bár például a *megesik* ige lírai nyelvünkben korántsem példátlan, az ÉrtSz. Arany Jánostól és Tóth Árpádtól származó szövegdarabbal szemlélteti a „<Dér, harmat, köd, zúzmara> belep vmit” jelentést (Az ige egyébként a PetőfiSz.-ban nem fordul elő). Radnóti egy esetben használja: „(nép, ritka) ’(eső) ráhull vkire’ Itt született a legény s itt nőtt, | a lány is itt született s nőtt | *megeste* őket a langyos trópusi eső (Ének a négeréről...)” (*megesik*). Az ige ilyenén használata Weöres Sándor lírájában is föllelhető: „A dér a kőkényt *megeste*. | Hüvös és öreg az este” (Valse triste).

Az *orom* főnevet Petőfi Sándor tizenkét esetben írta le. Ezt a szót az ÉrtSz. a válaszköcs kifejezőmód elemének tartja, s Radnóti a jóval kisebb terjedelmű oeuvre-ben tizenháromszor, példaképp: „Az *ormon* üldögélsz s térdeden néked ért | ifjú asszony alszik (Vihar előtt 1)” (*érr²*). Mindenesetre Radnóti fogalmazásmódja ezáltal is jelzi a költőre jellemző idillvágyat. (Más jelentésekben is megvan nála a szó, l. *orom*) Ez a tucatnál több előfordulás nem a közvetlen téma megszabta használati kényszer, hanem bizonyonnyal összefügg a költő stílusalakítási szándékával.

Bizonyos szavak megjelenése Radnóti nyelvezetében személyes sorsának alakulásával jár együtt: „Látod-e, esteledik s a *szögesdróttal* beszegett, vad | tölgykerítés, *barak* oly lebegő, felszívja az este”; „Rabságunk keretét elereszti a lassu tekintet | és csak az ész, csak az ész, az tudja, a *drót* feszülését”; „a bölcsrekókadt napraforgók | mögött... | acélkék köd lebeg vízszintesen: | a vétre váró sűrű *drótsövény*”. Ezekben az idézetekben a *drót*, a *drótsövény*, a *szögesdrót* és a *barak* (mai írásmóddal: *barakk*) a munkatáborok világának tárgyi elemei. Az említett hírértékfogalom kapcsán tudnivaló: két *drót*, egy-egy *szögesdrót* és *drótsövény* szó fordul elő. Az egyszer előforduló szavak száma – számlálásom szerint – 3004, ezeknek a Radnóti versekben való előfordulási valószínűségük kisebb a többször előfordulóknál, ezáltal hírértékük magasabb, ugyanis a nyelvi elemek előfordulási valószínűségei kapcsolatba hozhatók a statisztikai valószínűségen alapuló Andrej Andrejevics Markov-féle folyamattal, illetőleg a SHANNON és WEAVER által még 1949-ben kidolgozott információelmélettel (SHANNON, ELWOOD CLAUDE – WEAVER, WARREN, A kommunikáció matematikai elmélete. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp., 1986. 21, 59–65 et passim).

Természetesen a (költői) nyelvben valamely elem használatának választása, vagyis az előfordulásának valószínűsége számos tényezőtől függ. Maguknak az elemeknek különböző a száma és a felhasználásmódja, s ez is befolyásoló tényező. Így a Radnóti-szótár *a* és az névelőinek számából (2168) meglehetősen nehezen lehet egyéni stílusvonatkozásokat kiszűrni, minthogy az egyes szavak előfordulásának is eleve vannak meghatározó tényezői, így a már említett téma, a költő személyes sorsának alakulásával kapcsolatos ábrázolt tárgyiasságok. Ezek közé még számos szó és kifejezés vonható: „,(laktanyában) büfé, italmérés belsejében jellemző a kedvesemre vágyom | ...heverni lenn egy ágyon. | Vagy csak dudolni róla, fogam közt szűrve, halkan, | a *kantinnélelyi* vad és gőzös zürzavarban (II. ecloga 27)”; „,repülőből ledobható robbanószerkezet’ szemed kékjét csodáltam épp az égen, | de elborult s a *bombák* fönt a gépben | zuhanni vágytak (Levél a hitveshez 27)”. Ebben az idézetben is és még több helyen megjelenik a *gép* különböző jelentésekben, amelyik mind az embert pusztító szerkezetek: „,bombázó; bombákkal megrakott’ por száll, bombás *gép* száll | a por felett (Április II. 13)”; „,repülőgép’ *Ki gépen* száll fölébe, annak térkép e táj (Nem tudhatom... 11); (Háborús napló 2: 3; Béke, borzalom 3; Lángok lobognak 11) // (halmozva) a gépek egyre jönnek, eltűnnek s újra mint | a hörgő örület lecsapnak újra mind! [...] csak hallgatod | a *gépet* s zúg füled, hogy most nem hallhatod [...] a *gépet* is, tudom jól, túlzottan megszerettem (II. ecloga 17, 23, 33)”; „,harcocsi v. más katonai gépjármű’ hősi test, avagy | harci *gép* dúlja fel [a mag] meleg helyét (Elégia 7)”. Petőfi Sándor annak idején ’(a vonatot húzó) mozdony’ jelentésű gépről írt: „Ez a *gép* tán egyenest | Más világban megy velünk!”, továbbá Széchenyivel kapcsolatban emlegetett ’munkát végző szerkezet’-et: „Meg sem nézte Kliegel *gépeit*, hanem küldte őt találmányával egyetemben nem tudom kihez és kihez” (PetőfiSz. *gép*). Sorolható lenne még számos olyan szó, amely többnyire éppen Radnóti lírája révén került bele a magyar költői nyelvbe: *akna*, *aknamező*, *marhakocsi* például: „Apró veremben apró *akna* bú”; „Volt, ahová lepecsételt *marhakocsikban* utaztak, | dermedten s fegyvertelen álltak az *aknamezőkön* (À la recherche... 16)”.

Talán már fenti néhány idézetből is észrevehetni, hogy BEKE Radnóti-szótárának értelmezéseit körültekintő módon írta meg. Az értelmezéseket valójában a szótár használói értékelik és használhatják majd hasznosságuk szerint. „Egyébként a szótár pontos stilisztikai minősítéseket nem ad, de igyekszik lehetőleg olyan idézetet közölni, amelyben költői eszköz található, sőt a költőre annyira jellemző hasonlat példáit egyrészt előnyben részesíti az azonos értékűnek tekinthető idézetek közlésekor, másrészt pedig a *mint* és az *akár* kötőszó szócikkében megkísérli ezt egy – jóllehet önkényes – rendszer szerint a lehető legtöbb példával illusztrálni. A költő legjellegzetesebb, leginkább egyéni és leginkább költői nyelvi eszközeit az »(átv[itt], ritk[a])« minősítés mutatja. Az esetleges nyelvhasználati minősítések (rég[ies], táj[nyelvi], nép[ies] stb.) rendszerint az ÉrtSz.-ével azonosak” – írja a szótár szerkesztője a bevezető tájékoztatóban (12).

A versekben, a versek ajánlásaiban, továbbá az egyes keltezésekben előforduló tulajdonneveknek, a tucatot el nem érő idegen kifejezésnek és néhány más kifejezésnek, illetőleg szöveghelynek a magyarázatát a 689–96. lapokon találhatja meg az olvasó. Ezek a jegyzetek hasznosnak mutatkoznak, hiszen, amint a szótár szerkesztője maga mondja (PÉTER LÁSZLÓra hagyatkozva, 8), hogy míg a kritikai kiadásokat hasonló tárgyi magyarázatok, eligazítások jellemzik, a nagyközönség részére kiadott köteteket pedig nem, holott ezekben lenne fontosabb.

3. BEKE JÓZSEF az írói szótár igényeihez megfelelő alapossággal és apparátussal készítette el a Radnóti-szótárat. A címszóanyag felépítéséről megadja a szükséges és elégséges tájékoztatást, statisztikai adatokat közöl. A szótár címszavainak és alcímszavainak száma: 5153, ezek összes előfordulása: 24 326. Balassi Bálint verseiben és Komédiájában 4735 szó fordul elő (BalassiSz. 7, 16), mindkét számadat mutatja, viszonylag milyen kevés szóból is lehetséges jeles, maradandó lírát alkotni. Egyébként Petőfi nyelvéből 22 719 címszót állított össze a PetőfiSz. (4: 800), BEKE Zrínyi nyelvéből pedig 6882 címszót (ZrínyiSz. 32).

Sajnálatos: (a hivatalos hazai) tudományosság mérlegében a tudományos minősítések szempontjából a szótárak általában nem sokat nyomnak, némely esetben azonban úgy vélhetni, hogy ugyanakkor például az ún. PhD címek, amelyeket számos egyetemen szinte számolatlanul osztogatnak (néhánykor a dr. habil.-t úgyszintén), nincsenek Justitia ilyen eredményű mérlegelésének kitéve. Mindettől függetlenül BEKE JÓZSEF újabb szótára értékelhető tudományos munka, amely immár Radnóti lírájával együtt elválaszthatatlan része a jövőző idők magyar műveltségének is. Ezért természetesen a Radnóti-szótár kiadóját, az Argumentum Kiadót elismerés illeti.

Jóllehet Radnóti Miklós lírai szókincsének szótárba foglalása BEKE JÓZSEF érdeme, ám a mostani és korábbi munkái közvetve a múlt században oly jeles tudós tanároknak is merituma, akiknél ő a XX. század közepe tájt a szegedi egyetemen nyelvészetet és irodalmat hallgatott, és akiktől bizonytalán a tanítás és a tudomány iránti elkötelezettséget is példaként kapta.

BÜKY LÁSZLÓ